

H.A. Becker, F.L. Leeuw en K. Verrips (red.), **In Pursuit of Progress. An assessment of achievements in Dutch Sociology**. SISWO (Publication 335), Amsterdam 1991, 142 p.

Deze bundel is de neerslag van een door de NSAV in mei 1991 georganiseerd congres over de prestaties van de Nederlandse sociologie. Het congres was een poging tot zelfonderzoek door sociologen naar de kwaliteit en vooruitgang van de sociologie. Enkele sociologen waren uitgenodigd als vertegenwoordigers van 'scholen' en 'specialisaties' die te zamen genomen 'a more or less representative picture of the achievements of Dutch sociology' verschaffen (p. 9). Hierover kan men al fors van mening verschillen. Naar mijn mening verschaft de bundel een sterk vertekend beeld van wat de sociologie in Nederland voorstelt.

S. Lindenberg geeft voor wat betreft de prestaties van zijn benadering, de rationele keuze-theorie in relatie met integratietendenties tussen economie en sociologie, een type bijdrage die men in het kader van een dergelijk boek verwacht: een heldere uiteenzetting over de hoofdvragen van het programma, de deelgebieden die kunnen worden onderscheiden en een systematisch overzicht van wat het theoretisch-empirisch onderzoek in onderlinge samenhang heeft bereikt.

W. Ultee volgt een andere weg door op systematische wijze na te gaan hoe de klassieke vragen van de sociologie in het Nederlandse empirische onderzoek werden verrijkt door een nauwkeurige specificatie in deelvragen. Deze onderzoeken leidden tot een beter begrip van centrale vragen omtrent maatschappelijke cohesie, ongelijkheid en rationalisering. N. Wilterdinks bijdrage over de historische sociologie, in het bijzonder over de figuratiesociologie, toont ons duidelijk dat er, in vergelijking met de programma's van de eerder genoemde benaderingen, in feite geen sprake is van een wetenschappelijk programma in theoretisch en methodologisch opzicht. Wilterdink, die overigens zelf ook enige kritische kanttekeningen plaatst, komt niet verder dan enkele algemene opmerkingen over de plaats van historische sociologie tussen sociaal-determinisme en historisch-relativisme. Wat deze sociologie bereikt heeft in wetenschappelijke zin wordt niet duidelijk als men zich als buitenstaander, voor wie deze bundel toch bedoeld is, opstelt.

Met de genoemde drie bijdragen hebben wij de inhoudelijke presentatie van de Nederlandse sociologie achter de rug. J. van der Zouwen en T.W. Kantebeen geven een, met een systematische analyse van empirische gegevens onderbouwd betoog over wat op het gebied van dataverzameling en data-analyse in het Nederlandse sociaal-wetenschappelijke onderzoek, in het bijzonder in de sociologie, in internationaal perspectief is bereikt. T.L. Leeuw richt de aandacht op kennisoverdracht en toepassing in de Nederlandse sociologie. Op dit gebied is weinig voortgang waarneembaar, of beter gezegd het is onmogelijk de vraag te beantwoorden of en in welke mate er in de jaren tachtig doorbraken hebben plaatsgevonden op het ge-

bied van toepassing en overdracht van sociologische kennis. Leeuw geeft hiervoor de belangrijkste redenen aan.

De bundel begint met een bijdrage van H.A. Becker, die vooral handelt over de beoordelingscriteria die bij de beoordeling van de prestaties in de sociologie gebruikt (kunnen) worden. Hoewel deze bijdrage ook op zichzelf de moeite waard is, is het jammer dat de redactie deze niet heeft benut voor een systematische evaluatie van de zelfevaluaties. De bundel eindigt met een commentaar van H. Esser, die de Nederlandse sociologie als buitenstaander waarneemt. Veel schieten wij met deze observatie niet op, omdat hij slechts herhaalt wat als mythe door de Nederlandse sociologie waart: het collectivistische beeld van twee paradigma's plus nog wat onbeduidende randfiguren. Vanuit dat valse beeld komt men ook tot een valse conclusie: namelijk dat de paradigmatische fragmentatie van de discipline veel extremer is dan elders.

De bundel bevat, zoals uit het voorgaande blijkt, enkele interessante onderdelen. De bundel op zich is echter verkeerd geconstrueerd. Men had óf de zogenaamde zelfbeoordelingen uiterst kritisch moeten beoordelen op grond van duidelijke evaluatiecriteria én moeten zorgen voor een meer representatieve vertegenwoordiging van de Nederlandse sociologie, óf men had de 'scholen' en dergelijke moeten laten beoordelen door goed geïnformeerde buitenstaanders die daarbij uiteraard duidelijk hadden moeten maken wat termen 'vooruitgang' en 'prestatie' in een sociale wetenschap betekenen. In de bundel stapte men over de betekenis van deze moeilijke begrippen daarover in het algemeen wat té gemakkelijk heen.

J. Berting

G. Dekker, De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990. Kok, Kampen 1992, 254 p.

Er is in de afgelopen decennia een groot aantal studies verschenen over veranderend religieus en kerkelijk Nederland. Vanuit de 'kerksociologische traditie' verschenen er met een zekere regelmaat rapporten over het ledental, kerkbezoek, aantal dopelingen, de aantallen avondmaal- en communiegangers, de samenstelling van het gezin, de krant die werd gelezen, enzovoort enzovoort. Ook over de inhoud van geloofsvoorstellingen als het godsbeeld, een leven na de dood, het bestaan van de hel en van de duivel, werd gerapporteerd. Verder verschenen er over de kerkgenootschappen meer historisch-sociologische en beschrijvende studies. In het bijzonder ging het hier over de (ontstaans)geschiedenis van het kerkgenootschap.

Er bestaat nog een derde vorm van godsdienstsociologisch onderzoek; deze vorm is ouder, maar wordt veel minder frequent beoefend. Vanuit een theorie (bij voorbeeld over religieus handelende mensen) wordt er getracht een verklaring te vinden voor de gestelde problemen. Deze vorm van godsdienstsociologisch onderzoek is in Nederland nauwelijks ontwikkeld; trouwens de godsdienstsociologie (in Nederland) is dat überhaupt niet. De 'kerksociologische traditie' moet hier als voornaamste oorzaak van worden gezien.

Het jongste boek van de godsdienstsocioloog Dekker, *De stille revolutie*, is grotendeels een mengeling van traditionele kerksociologie en historische beschrijving van kerkelijke ontwikkelingen. De titel doet onmiddellijk aan Ingleharts boek uit 1977 herinneren: *The silent revolution. Changing values and political styles among western publics*. Het ging hierin om een verandering in waardenoriëntaties tussen twee generaties. De afkomst van de titel wordt niet vermeld. Dekker beschrijft de veranderingen die de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1950-1990 hebben doorgemaakt. Hij verbindt deze ontwikkelingen aan de 'uiterlijke' en 'innerlijke' veranderingen van de Nederlandse samenlevingen zelf. Die is

wat betreft bevolking, sociaal-economisch leven en sociaal-politieke verhoudingen sterk veranderd. Centraal staan de rechten en de vrijheden: streven naar gelijkheid en streven naar zelfontplooiing en zelfbeschikking van het individu. De samenleving is ontkerkelijk. De mensen zijn wel godsdienstig gebleven, maar anders godsdienstig. De vraag die Dekker zich vervolgens stelt en beantwoordt: (...) *is nu in hoever ook de Gereformeerde Kerken beïnvloed zijn door het zich voltrekkende secularisatieproces, in hoever zij daar ook onder te lijden hebben (gehad), ja in hoever zij als kerken gesecculariseerd zijn.*

Uit de woordkeuze in de vraagstelling blijkt dat Dekker 'partijdig' is; kerken die te lijden hebben onder ontwikkelingen. Dit is inderdaad het geval. Het partij-zijn blijft niet beperkt tot de woordkeus in de probleemstelling, maar ook in de beantwoording. Deze vragen worden niet alleen op kwantitatieve wijze beantwoord: verandering in de cijfers over ledental, etcetera, over de geloofsvoorstellingen, etcetera. Aan de hand van de synodestukken kan een kwalitatieve beantwoording worden gegeven. Het is allemaal erg voorspelbaar en weinig verrassend wat Dekker concludeert. Dekker besluit ten slotte met het schetsen van een perspectief voor de in hun voortbestaan 'bedreigde' Gereformeerde Kerken in Nederland.

Voor wie een inzicht wil hebben in de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland in de laatste decennia is Dekkers studie goed bruikbaar. Dekker kan kennis van de Gereformeerde Kerken in Nederland niet worden ontzegd. Dit laatste kan helaas niet van alle godsdienstsociologen worden gezegd, getuige een aantal (recente) publikaties. Het is alleen erg traditioneel en weinig verrassend wat Dekker te berde brengt. Mogelijk is dit niet het geval voor de betrokkenen zelf.

Durk Hak

M. Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (dissertatie). Jan van Arkel, Utrecht 1992, 253 p.

Dit proefschrift gaat over werkende moeders met kinderen onder de twaalf jaar. Morée vergelijkt twee tijdsperiodes, namelijk de jaren 50/60 en de jaren 70/80. Zij onderzoekt in hoeverre er verschillen zijn tussen de twee tijdsperiodes wat betreft de manier waarop werkende moeders praktisch vorm gaven aan de combinatie werken en moederen, en hoe zij de combinatie beleefden en legitimeerden. Er wordt zowel ingegaan op de manier waarop deskundigen en overheid dachten over werkende moeders als op de subjectieve beleving van de moeders zelf.

Het theoretisch kader bestaat uit twee componenten. Ten eerste de hypothese van Schuyt over rechten en plichten, die gebaseerd is op de begrippen macht en rechtvaardigheid. De hypothese is dat mensen met veel macht relatief meer rechten ervaren dan plichten en dat mensen met weinig macht meer plichten ervaren dan rechten. Een analyse van de ervaren rechten en plichten van werkende moeders kan licht werpen op de hoeveelheid macht en invloed die zij hebben. Ten tweede maakt Morée gebruik van de coping-theorie van Lazarus. Hierin staat centraal hoe mensen omgaan met spanningen in alledaagse situaties. Er wordt onderscheid gemaakt tussen probleemoplossende en emotieregulerende strategieën. De eerste zijn gericht op het actief veranderen van de bestaande situatie, terwijl de tweede soort strategieën gericht zijn op het (mentaal) aanvaardbaar maken van de situatie door deze te herdefiniëren in de vorm van verlaging van aspiraties, maar ook vluchtgedrag valt hieronder. Al met al blijft het onderscheid tussen beide soorten strategieën door het hele proefschrift heen onduidelijk, zodat je je afvraagt waarom het onderscheid in eerste instantie is gemaakt.

Morée heeft veertig vrouwen per periode geïnterviewd. Haar methode is biografisch van

aard en haar interesse is gelegen in de levensverhalen van de werkende moeders. Zij voegt zich hiermee in een traditie die bekend staat als life-history-methode of oral history. De interviews zijn langs een biografische lijn opgezet, maar wel rond één thema, namelijk de combinatie van beroepsarbeid en moederschap. Morée zegt dat zij de levensverhalen van vrouwen als uitgangspunt neemt en niet kiest voor fragmentering rond (sub)thema's. Zij wil: 'een beknopte weergave (geven) van grote lijnen en relevante geciteerde fragmenten uit de levensverhalen' (p. 49) en vervolgens geeft zij een voorbeeld van een levensverhaal en de analyse daarvan.

Echter, de onderzoekshoofdstukken zijn opgebouwd rond subthema's die geïllustreerd worden aan de hand van vele, soms erg korte, fragmenten. Nergens komen integrale levensverhalen terug. In elk hoofdstuk of paragraaf worden fragmenten van andere (soms dezelfde) vrouwen gebruikt. Deze werkwijze is wat mij betreft prima, alleen is deze wel heel anders dan aangekondigd in hoofdstuk 2. Nu we het toch over de methode hebben, stoorde me nog iets anders. Ondanks het feit dat er niet minder dan tachtig interviews werden afgenomen, wordt er nauwelijks inzicht gegeven in aantallen en verhoudingen. Een enkele keer zijn er opmerkingen in de trant van 'praktisch niemand', of 'niet alle vrouwen'. Er wordt, mijns inziens ten onrechte, van uitgegaan dat in een kwalitatief onderzoek in het geheel geen getallen of verhoudingen hoeven worden genoemd. Dit doet afbreuk aan de kracht van het betoog vanwege de oncontroleerbaarheid en de moeilijk te beoordelen mate van representativiteit.

De resultaten worden duidelijk en overzichtelijk gepresenteerd en komen, kort samengevat, op het volgende neer. Er is een verschuiving te constateren van een zeer nauw omschreven moederplicht en een vrijwel ontbrekend recht op arbeid, naar een iets minder nauw omschreven moederplicht en een diffuus recht op arbeid. Om te beoordelen of vrouwen nu echt aan macht gewonnen hebben, moet Morée de vergelijking maken met mannen. Voor mannen zou er volgens haar sprake zijn van een verschuiving van een vrijwel ontbrekende plicht tot verzorgend vaderschap en een nauw omschreven recht op arbeid, naar een diffuse plicht tot verzorgend ouderschap en een licht afgezwakt recht op arbeid en inkomen. Alhoewel deze conclusie zeer plausibel lijkt, is het toch merkwaardig dat Morée op hetzelfde niveau conclusies durft te trekken voor mannen, terwijl zij alleen vrouwen onderzocht heeft. Ook dit lijkt mij methodisch niet helemaal correct.

Dit proefschrift heeft zwakke en sterke kanten. Zwak vind ik enkele methodische aspecten die hierboven al voldoende aan bod kwamen. De kracht schuilt vooral in de meeslepende en overtuigende wijze waarop twee tijdsperiodes worden beschreven en vergeleken, periodes waarin grote veranderingen plaatsvonden wat betreft de opvattingen over en praktijken van werkende moeders. We worden zo gefêteerd op een stukje zeer dynamische sociale geschiedenis. Ook is het prettig dat dit keer vooral de sterke kanten van vrouwen worden belicht. De vrouwen in het onderzoek hebben het immers 'gered': zij hebben een baan en kinderen weten te combineren, alhoewel het soms slechts lukte dank zij overbelasting en 'zelfbedriegende' strategieën.

Moniek Steggerda

G. Beets en P. Verloove-Vanhorick (red.), **Een slimme meid regelt haar zwangerschap op tijd**. Swets & Zeitlinger, Amsterdam 1992, 141 p.

Tot voor kort nam men aan dat de vruchtbaarheid van vrouwen tot de menopauze stabiel bleef. Enige tijd geleden werd echter aangetoond dat de vruchtbaarheid van vrouwen na het dertigste jaar tamelijk snel afneemt. Op het vijfendertigste levensjaar is de kans op zwanger-

schap tot de helft gedaald en op het achtendertigste jaar tot een kwart. In Nederland krijgen vrouwen op steeds latere leeftijd kinderen. Dit heeft tot gevolg dat steeds meer vrouwen ongewild kinderloos blijven, of op een kunstmatige manier zwanger worden. Over deze problematiek werd op 27 mei 1992 een besloten workshop gehouden waarvan dit boek de neerslag vormt. Doel van het boek is het beter informeren van vrouwen en het inpassen van de medische dimensie in de al langer durende discussie over hoe de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en kinderen krijgen in Nederland te combineren zijn. Zowel medici als sociologen, demografen, politici en beleidsmakers komen in het boek aan het woord.

Het eerste en tweede deel handelen over de medische risico's van het op latere leeftijd zwanger worden en kinderen krijgen. Deze zijn namelijk aanzienlijk. Met de toename van de leeftijd ontstaat er een toename van het gebruik van ovulatie-indicerende middelen en IVF-behandelingen: belastende en dure behandelingen met risico's voor moeder en kind. Er is een stijging van het aantal meerlingzwangerschappen, vroeggeboorten, miskramen en afwijkingen bij het kind. Daarnaast neemt de toch al grote kans op borstkanker toe. En ten slotte zal een aanzienlijk deel van de vrouwen, ondanks alle moeite, ongewenst kinderloos blijven.

De medische bijdragen zijn helder geschreven en bieden goede informatie, die ook met cijfers wordt toegelicht. Wel wordt er een erg grote nadruk gelegd op de macro-economische gevolgen en (in tweede instantie) op de medische risico's voor de individuele vrouwen. Zoals gebruikelijk bij medische verhandelingen blijven de psychische gevolgen voor vrouwen echter onderbelicht. Mentaal vormt het een grote belasting als het steeds maar niet lukt om zwanger te worden, om (herhaaldelijk) een miskraam te krijgen, om jarenlang in het medische circuit rond te lopen voor vruchtbaarheidsbehandelingen, of om een kind (of meerling) te krijgen met medische en/of geestelijke afwijkingen.

In het derde deel komen de sociologen en beleidsmakers aan het woord. Het is duidelijk dat vrouwen op steeds latere leeftijd kinderen krijgen, omdat de combinatie van buitenshuis werken en kinderen krijgen en opvoeden nog steeds zeer moeilijk is. Veel vrouwen stoppen dan ook met betaald werk als het eerste kind geboren wordt. Het is voor vrouwen om meerdere redenen van belang om zo lang mogelijk beroepsarbeid te verrichten voordat zij, tijdelijk, stoppen met werken. Daarom stellen zij de eerste zwangerschap zo lang mogelijk uit. Volgens Brinkgreve zijn er vaak tegenstrijdige belangen werkzaam. De belangen op nationaal, familiaal en individueel niveau lopen vaak uiteen. Brinkgreve is ook de eerste die de vaders ter sprake brengt (let wel: p. 84). Als werk en kinderverzorging in gezinnen gelijker waren verdeeld tussen vrouwen en mannen, zouden er veel minder problemen zijn voor vrouwen. Bovendien storten we volgens Brinkgreve tegenstrijdige boodschappen uit over meisjes. Was het niet eerst de boodschap: een slimme meid is op haar toekomst voorbereid (dat wil zeggen haar economische zelfstandigheid)? En nu luidt de leus weer: een slimme meid regelt haar zwangerschap op tijd (dat wil zeggen zo vroeg mogelijk). En waarom worden vrouwen aangesproken? Voor hun eigen belang, of omdat de overheid over de rug van vrouwen heen de overheidsuitgaven zo laag mogelijk wil houden, zoals de kosten voor uitkeringen en gezondheidszorg. Eén factor blijft constant: alle verantwoordelijkheid wordt weer bij de individuele vrouw gelegd, of het nu gaat om 'wel of niet werken' of om 'wel of niet zwanger worden'.

Maar waar blijven de vaders, de kinderopvang, de gelijke kansen voor vrouwen op de arbeidsmarkt? Ook Maria van Veen van de FNV valt het op: het overheidsbeleid is inconsistent en hypocriet. Onder het mom van economische zelfstandigheid worden de meisjes aangesproken op hun dubbele verantwoordelijkheid van moeder en arbeidster. Er komen voor vrouwen alleen maar taken bij. Niphuis-Nel van het SCP constateert dat, hoewel de acceptatie van kinderopvang enorm is toegenomen, de feitelijke toename van het aantal opvangmogelijkheden (kinderdagverblijven, tussen- en naschoolse opvang) ver achterblijft bij de be-

hoefte. Zij merkt op dat de mensen die het beleid maken mannen zijn die tweemaal zo traditioneel denken over dit onderwerp als de jonge vrouwen die de toekomstige uitvoersters zijn van het reproductieve werk.

Al met al een lezenswaardig boek met goede medische informatie, gevolgd door een aardige maatschappelijke analyse van het probleem. Dat ik na afloop toch een ontevreden gevoel overhield, kwam door de titel, die aandoet als een banaal advies aan vrouwen. Uit het boek blijkt immers dat er duidelijke redenen zijn waarom vrouwen een zwangerschap uitstellen. Is het dan niet logischer om een advies te richten tot diegenen die vrouwen ertoe nopen hun zwangerschappen uit te stellen, namelijk een overheid met een falend emancipatiebeleid. Mijn advies zou dan ook luiden: een slimme overheid voert een goed emancipatiebeleid.

Moniek Steggerda

A. Smaling en F. van Zuuren (red.), **De Praktijk van Kwalitatief Onderzoek. Voorbeelden en Reflecties**. Meppel, Boom 1992, 190 p.

In het najaar van 1990 werd door de landelijke Werkgroep Interpretatief Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (WISWO) een studiedag georganiseerd over 'Kwalitatief onderzoek in de psychologie'. Naar aanleiding hiervan is een aantal onderzoekers uitgenodigd over de praktijk van hun kwalitatief onderzoek een bijdrage te leveren voor een bundel over kwalitatief psychologisch onderzoek.

In een inleidend artikel (Kwalitatief onderzoek in de psychologie) gaan Smaling en Van Zuuren in op de rol van het kwalitatief onderzoek in de psychologie. Met name in de fenomenologische, de humanistische en de kritische psychologie en in verwante sociaal-psychologische stromingen als het symbolisch-interactionisme en in de handelingspsychologie is het kwalitatief onderzoek de meest gangbare onderzoekspraktijk. Maar daarnaast zijn er vaak redenen, samenhangend met de vraagstelling (De Groots onderzoek naar het denken van schakers) of het onderzoeksobject (allochtonen, kinderen), die de keuze voor kwalitatief onderzoek bepalen. In deze bundel zijn dan ook een aantal bijdragen te vinden zoals die van Duijnste, Passchier, Roest, Steensma en Van Zuuren, die voor een belangrijk deel de keuze voor hun onderzoeksaanpak vanuit een pragmatische invalshoek onderbouwen.

In de bijdrage van Van Zuuren (Het verzamelen van kwalitatief materiaal: voorbeelden uit de klinische en gezondheidspsychologie) staat het verzamelen van kwalitatief materiaal centraal. Het gaat hier om onderzoek waarin de beleving van bedreigende situaties centraal staat. Zij wijst op het belang van door de onderzochten zelf geproduceerd materiaal in de zin van schriftelijke verslagen van gebeurtenissen of situaties, die eventueel aangevuld kunnen worden met vraaggesprekken. Wat de meest gebruikte onderzoeksmethode betreft, interviewen, staat zij herhaalde vraaggesprekken met elke respondent of informant voor. Hier zien we al de nadruk op het gebruik van meerdere waarnemingstechnieken, wat ook in andere bijdragen (Duijnste, Passchier, Nelissen en Steensma) wordt bepleit.

In de bijdragen van Van de Poel (belevingswijzen bij de systematische desensitiseringstherapie), van Duijnste (belasting van familieleden/verzorgers van dementerenden), van Roest (liefdesconcepties in hitsongs) en van Passchier (Stress bij gevangenisbewaarders) komt het stapsgewijze analyseproces meer naar voren. Zo is de werkwijze van Duijnste weer te geven als case-study-onderzoek volgens het theoretical sampling-model: nieuwe cases worden bewust gezocht en wel zodanig dat de variatie in primaire verzorgers nieuwe informatie oplevert die tot verdere theorievorming kan leiden. Fasen van open coderen, herhaald interviewen, coderen en samenvatten wisselen elkaar steeds af.

In de bijdrage van Nelissen (zelfreflectief denken bij het oplossen van wiskundige problemen door basisschoolleerlingen) is de keuze voor een kwalitatieve aanpak, gericht op data-productie. Om de denkprocessen boven tafel te krijgen werd een vorm van klinisch interview gehanteerd: gedurende het probleemoplossingsproces en deels achteraf werden kenmerken van het denkproces via een systematische samenspraak gereconstrueerd. De protocollen van de gesprekken (met leerlingen van zeven basisscholen) zijn vervolgens gecodeerd naar een aantal variabelen, waardoor een databestand werd verkregen waarop enkele hypothesen statistisch konden worden getoetst. Ook bij Passchier zien we een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve technieken, maar hier gaat het meer om de vraag of de kwantificerende (81 bewaarders beantwoordden de Vragenlijst Organisatie Stress) en de kwalitatief-interpretierende (30 gevangenisbewaarders geïnterviewd en de onderzoekers participeerden enkele weken als bewaarders in opleiding) werkwijze tot hetzelfde resultaat leiden. Dat blijkt voor een deel het geval. De bijdrage van de kwalitatieve analyse is met name dat duidelijk wordt dat de geldigheid van de VOS-lijst beperkt is, omdat belangrijke stressfactoren worden gemist, hetgeen invloed heeft op de mogelijke aanbevelingen. Ook bij Steensma (onderzoeksmethoden voor organisatieontwikkeling) komt het triangulatiebeginsel duidelijk naar voren.

In het afsluitend artikel (*De pragmatische ruimte: paradigmatische en pragmatische elementen van de methodenkeus*) benadrukt Smaling het beperkte belang van paradigmatische uitgangspunten voor de keuze van kwalitatief onderzoek en bespreekt hij de veelsoortige pragmatische en methodologische gronden die in deze bepalend kunnen zijn, zoals de ervaring van de onderzoeker, het concrete onderzoeksobject, de onderzoekssituatie die bepaalde methoden onmogelijk maakt.

De veelzijdigheid van de onderzoeksvoorbeelden en de vele aspecten van het kwalitatief onderzoek die daardoor aan de orde komen, geven de bundel een grote aantrekkingskracht. Wellicht dat de voorkeur voor de praktijk van het onderzoek in plaats van de uitgangspunten de rol van theorie(vorming) in het onderzoeksproces bij de meeste bijdragen wat op de achtergrond heeft gedrukt.

Fred Wester

B.M.F. Bakker, Sociale afstand, sociale status. De sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen (proefschrift). ITS, Nijmegen 1992, 247 p.

Het beroep dat iemand heeft, staat enerzijds voor de economische positie en anderzijds voor de sociale status van degene die het beroep uitoefent. In de praktijk wordt de economische positie gemeten als sociale klasse en de sociale status wordt gemeten als beroepsprestige. De bestaande beroepsprestigeladders staan aan kritiek bloot. De nadelen van beroepsprestigeladders hebben meestal te maken met de subjectief-synthetische methode, waarbij voor de ordening van beroepen naar sociale status een selectie van beroepen aan een panel van beoordelaars wordt voorgelegd. Het probleem zit in de begripsvaliditeit van de beroepsprestigeladders. Het tweede probleem is de plaats van niet-werkenden in die ordening en het derde probleem is de sociale status van vrouwen. Voor niet-werkenden is het beroep of het laatst uitgeoefende beroep geen bruikbare of geen geschikte indicator voor de vaststelling van de sociale status en voor gehuwde vrouwen is het niet duidelijk of het beroep van de echtgenoot een goede indicator is van hun sociale status. In het onderzoek dat Bakker in zijn proefschrift beschrijft, worden oplossingen voor deze problemen voorgesteld.

Het onderzoek heeft betrekking op de sociale status die kan worden ontleend aan het beroep, de indeling naar sociale klasse blijft buiten beschouwing. Hoe ingewikkeld deze pro-

blematiek is, illustreren de vraagstellingen die Bakker in het eerste hoofdstuk formuleert. De eerste vijf vraagstellingen liggen op het individueel niveau en hebben betrekking op de ontwikkeling van de schaal. De beantwoording van deze vragen (hoofdstuk 2 tot en met 4) is noodzakelijk voor de toetsing van de volgende vijf vragen over de zelfstandige effecten van de individuele sociale status van vrouwen en mannen op hun levensstijl en levenskansen, die op het niveau van het huishouden liggen (hoofdstuk 5).

In hoofdstuk 2 wordt de theoretische basis geleverd voor een indeling naar sociale afstand. Er wordt aannemelijk gemaakt dat het beroep dat mensen uitoefenen en/of de arbeidsmarktpositie die mensen innemen, bij voorbeeld werkloos of huisvrouw, van invloed zijn op de vorming van sociale relaties. De redenering is dat sociale status verbonden is met sociale kringen en sociale kringen kunnen worden geordend naar de sociale status die zij in de samenleving genieten. Bij de toelating tot of de uitsluiting van sociale kringen spelen statussymbolen zoals het beroep, maar ook levensstijlkenmerken, een belangrijke rol. Verschillen tussen sociale kringen, dus in sociale status, worden uitgedrukt in een sociale afstandsmaat. Trouwpatronen zijn de scherpste en meest eenvoudig waarneembare manier waarop sociale kringen zich van elkaar onderscheiden. Met behulp van correspondentieanalyse is de sociale afstand berekend tussen de beroepen op grond van de relaties tussen (huwelijks)partners. De sociale afstandsschaal (SAS) wordt bepaald op grond van trouwpatronen.

Na in hoofdstuk 3 de bruikbaarheid van de SAS voor de verantwoording van de onderzoeksvragen op individueel niveau aangetoond te hebben, wordt in hoofdstuk 4 de kwaliteit van de ontwikkelde indeling op grond van methodereplicatie beproefd. In hoofdstuk 5 worden de vraagstellingen onderzocht die vanuit emancipatorisch oogpunt interessant zijn. Uit het proefschrift blijkt dat de individuele status van vrouwen zowel substantiële invloed heeft op haar eigen levensstijl en levenskansen als op die van haar partner. De conventionele zienswijze waarin de sociale status van vrouwen wordt afgelezen aan die van haar partner is aan herziening toe.

Het is de verdienste van Bakker dat hij erin is geslaagd een alternatief meetinstrument voor beroepsprestigeladders te ontwikkelen, waarmee zowel werkende mannen en vrouwen als niet-werkenden en huisvrouwen, respectievelijk naar hun beroep en hun arbeidsmarktpositie, kunnen worden geschaald. Het is bovendien een instrument dat in grote lijnen aansluit bij de oorspronkelijke ideeën van Weber, en op objectief-empirische wijze tot stand is gekomen. Bakker komt tot de slotsom dat deze voordelen van de SAS, vergeleken met beroepsprestigeladders, bijdragen aan de brede en algemene toepassingsmogelijkheden van de schaal. Maar hoe bruikbaar is de SAS buiten het CBS? In onderwijsonderzoek is het sociaal milieu waaruit leerlingen afkomstig zijn een belangrijke achtergrondvariabele, omdat factoren die met hun sociale achtergrond samenhangen van invloed zijn op hun leerprestaties. Het sociaal milieu wordt meestal aan de hand van het beroep van de vader vastgesteld. De ITS-beroepenklapper (Westerlaak, Kropman en Collaris 1975) is – ondanks de nodige beperkingen – daarvoor een veel gebruikt instrument, omdat het een praktisch hanteerbare en overzichtelijke indeling in zes beroepsniveaus geeft. De SAS geeft de sociale afstanden tussen 98 beroeps categorieën aan. Deze categorieën zijn een 'indikking' van 914 beroepen, 317 beroepsgroepen en 87 beroepsklassen. In de onderzoekspraktijk zijn 98 beroeps categorieën niet toereikend: een onderzoeker moet weten voor welke beroepen de 98 SAS-beroeps categorieën indicatief zijn. Wellicht vult Bakker zijn gedegen dissertatie aan met een overzicht voor het dagelijks gebruik.

Om verschillende redenen leest het proefschrift van Bakker niet gemakkelijk. De eerste reden is dat – hoewel de schijn bedriegt, omdat het verschijnsel sociale afstand gemakkelijk is voor te stellen – het geen gemakkelijke materie is. Verder vertonen de teksten nogal wat redundantie, vooral in de eerste hoofdstukken. Er is weliswaar veel uit te leggen, maar de vele

uitweidingen maken het niet eenvoudig om de rode draad in het betoog vast te houden. Misschien komt dit doordat een deel van de gepresenteerde gegevens reeds eerder is gepubliceerd, maar dat kan ik mis hebben. Bovendien wordt een vaksociologische dieventaal gebruikt die pas in de loop van het proefschrift wordt toegelicht. De volgende zin (p. 1) is daar een voorbeeld van: 'Men kan het beroep beschouwen als een economische en sociale hulpbron voor de verwerkelijking van gewenste levenskansen en levensstijlen'. Als je Weber niet hebt gelezen, zou je toch denken dat het over de verwerkelijking van iemands gewenste gezondheidstoestand gaat en niet over inkomen, bezittingen en dergelijke.

Het geheel van het proefschrift overziend, is het echter duidelijk dat, afgezien van deze kleine kanttekeningen, Bakker goed werk heeft geleverd met het ontwikkelen van een schaal voor sociale afstand die recht doet aan de individuele status van (niet-)werkende mannen en vrouwen. Niet alleen op het gebied van onderwijsonderzoek, maar ook op andere terreinen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek zal men niet om het werk van Bakker heen kunnen als het gaat om sociale status.

A.A. van der Hoeven-van Doornum

Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree, **Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen**. Amsterdam University Press, Amsterdam 1992, 237 p.

Deze bundel bevat een selectie uit de bijdragen aan de conferentie *media en sociaal-culturele verandering vanaf circa 1500*. De conferentie werd georganiseerd door de Stichting Maatschappijgeschiedenis, een stichting ter bevordering van de samenwerking tussen beoefenaars van de geschiedwetenschap, de geografie en de sociale wetenschappen. De bijdragen zijn in de bundel gerangschikt onder de volgende drie thema's: 'cultuur en communicatie vóór 1850', 'de moderne massamedia', en 'tekens en consumptie'. In een algemene inleiding vooraf introduceert Willem Frijhoff begrippen als medium, massamedium en communicatie, en gaat hij in op de essentie van 'geslaagde' betekenisoverdracht.

Vier bijdragen zijn samengebracht onder het thema 'cultuur en communicatie vóór 1850'. In de eerste behandelt Jelle Koopmans de mysteriespelen als laatmiddeleeuwse massamedia. Hij doet dat op wat zwaarwichtige toon. Zijn boodschap komt erop neer dat deze mysteriespelen meer waren dan alleen openbare uitdrukking van de stedelijke burgermoraal. Zij hadden tevens een opiniërende functie, vaak zelfs in oppositionele termen.

In een tweede bijdrage schrijven Gerard Rooijackers en Arie van den Berg over volksprenten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd. De tekst is weliswaar leesbaar geschreven, maar bevat nogal wat drukfouten en taalslordigheden. De auteurs beschrijven onder andere de veranderingen in de betekenissen die aan deze prenten werd toegekend. Inhoudelijk blijft het wat summier. Desondanks is het geheel toch boeiend te noemen.

De bijdrage van Jan Rupp over anatomische theaters heeft als ondertitel 'over culturele centra en gedragscodes in het 17e-eeuwse Nederland'. Deze ondertitel is misleidend. De verhandeling bestrijkt een veel ruimere tijdshorizon dan de 17e eeuw en betreft een vergelijkende studie van openbare ontleding van lijken in Nederland, Frankrijk, Italië en Engeland. Dit betoog over ontleding van lijken draagt uiteraard bij aan de 'levendigheid' van de bundel. Het is echter jammer dat de communicatieve aspecten van het verschijnsel niet zo duidelijk naar voren komen. De nadruk ligt veel meer op de praktijk van en het overheidsbeleid inzake dit macabere openbare snijwerk.

Een laatste bijdrage binnen dit thema gaat over de nieuwsvoorziening in een tijd dat kran-

ten nog maar net bestonden. Belangrijk nieuws ging toentertijd, veel meer dan nu het geval is, via mondelinge circuits. Kranten moesten zich van overheidswege 'neutraal' opstellen in hun berichtgeving. Pogingen de openbare mening te bewerken, verliepen bij voorbeeld wel via anonieme pamfletten en, uiteraard, via het mondelinge discours. Deze bijdrage van Mari-ka Keblusek is een wetenschappelijk volwaardige en boeiende verhandeling. Een nadeel echter zijn de vele noten, waarvan er sommige wel geraadpleegd moeten worden. Dit verstoort het vlotte lezen.

Liefst zeven bijdragen zijn vervolgens bijeengebracht onder het thema 'de moderne massamedia'. Die van Dick van Lente en Onno de Wit gaat over de groei van de omvang van het feitelijk lezend publiek (niet van het publiek dat lezen heeft geleerd) als functie van innovaties op het gebied van papierproductie en drukpers. Het vergrote aanbod van kranten en boeken, mede het gevolg van die innovaties, komt hierbij naar voren als een van de bepalende factoren van die groei. Al met al een interessant artikel, dat aandacht vraagt voor de sociaal-culturele gevolgen van de 'technology push'.

Een tweede hoofdstuk binnen dit thema legt een relatie tussen de toename van de oplage en de pluriformiteit van kranten in de laatste decennia van de vorige eeuw en de toenmalige revolutionaire veranderingen in omvang en karakter van het openbare leven. Het is van de hand van Frank van Vree. In een impressionistisch betoog speculeert de auteur over enerzijds de pers als spiegel en anderzijds als vormende factor van cultuur. Wetenschappelijk gezien mag het geheel weinig zeggingskracht hebben, het is in ieder geval wel boeiend.

Christil de Landtsheer onderzoekt in haar bijdrage het verband tussen de economische conjunctuur en het gebruik van metaforen in politieke teksten in Belgische kranten (Nederlandstalige) in de periode 1845-1914. Het betreft een interessant, zij het beperkt empirisch onderzoek. Het conceptuele model ervan rammelt hier en daar. Zo gaat het mij bij voorbeeld te ver als kenmerken van de inhoud van krant artikelen als indicatoren van houdingen van het lezend publiek worden gezien. Zij lijken mij hooguit indicatief te zijn voor de houdingen van journalisten, of voor het taalgebruik van de politici over wie wordt bericht.

De bijdrage van Aart Broek is een goed geschreven verslag van pogingen van de rooms-katholieke missie greep te houden op het Afro-Curaçaose bevolkingsdeel van Curaçao in de periode 1918-1938. De missie probeerde dat onder andere door uitgave van een papiaments-talige weekkrant, waarin feuilletons van een uitgesproken opvoedende en corrigerende strekking werden opgenomen. De missie overschatte echter de mogelijkheden tot beïnvloeding via het massamedium.

Guido Convents beschrijft de wijze waarop koloniale en katholieke in België de film hebben benut voor propagandadoeleinden in de eerste decennia na de opkomst ervan (1895). Zowel voor- als tegenstanders van het kolonialisme gebruikten het medium voor deze doeleinden. De katholieken zagen het medium enerzijds als bedreiging van hun religieuze invloedssfeer, maar trachtten anderzijds zelf georganiseerde vertoning ervan als instrument te gebruiken om die invloedssfeer uit te breiden.

Een bijdrage van Henk Kleijer en Ger Tillekens bevat aardige notities over onder andere de publieksacceptatie van televisie in de jaren vijftig en zestig, de integratie ervan binnen het gezinsleven en de wijze waarop de generaties in die tijd de diverse typen populaire programma's verschillend interpreteerden. De beschouwingen blijven helaas wat oppervlakkig. Wat dat betreft hadden de auteurs er beter aan gedaan de relevante communicatiewetenschappelijke literatuur wat meer te raadplegen. Dat had de diepgang van hun betoog ten goede kunnen komen.

In de laatste bijdrage onder dit thema vergelijkt Mirjam Prenger de berichtgeving over twee partijcongressen van de PvdA door de actualiteitenrubrieken Mensen, Dingen, Nu! (in 1959) en Achter het Nieuws (in 1969), beide van de VARA-televisie. Zij brengt verschillen

in vorm, inhoud en ideologische betrokkenheid in kaart en relateert die aan omroepinstitutiële en meer algemeen-maatschappelijke veranderingen. Een vlot geschreven verhandeling die aantoonde dat ook eenvoudig onderzoek, mits goed doordacht, in belangrijke mate kan bijdragen aan inzicht in mediaontwikkelingen.

Onder het thema 'teksten en consumptie' zijn drie bijdragen bijeengebracht. Christine Delhaye traceert de veranderingen in het karakter van de mode, met name de radicale veranderingen daarin na de Tweede Wereldoorlog. De voortschrijdende professionalisering aan de aanbodzijde van mode en het loslaten van traditionele leefstijlen door het publiek, hebben ertoe geleid dat modeprodukten sociaal arbitrair en ongebonden zijn geworden. 'De signifiés zijn contextloos en abstract geworden,...' en 'Mode re-presenteert niet meer, maar presenteert', stelt de schrijfster aan het slot van haar boeiende uiteenzetting die mede is gebaseerd op een semiotisch begrippenkader.

In een tweede bijdrage betoogt Rudi Laermans dat niet zozeer de maatschappelijke veranderingen van de jaren vijftig en zestig, maar de geweldige schaalvergroting en rationalisering van productie, distributie en marketingcommunicatie op het eind van de vorige eeuw maatgevend zijn geweest voor de huidige consumptiecultuur. Een cultuur waarbij aan produkten meer betekenissen worden toegekend dan alleen de traditioneel geaccepteerde gebruiksfuncties. Zijn betoog berust op een beschrijving van de historische rol die de toenmalige opkomst van de grote warenhuizen hierbij hebben gehad.

In een laatste bijdrage binnen dit thema beschrijven Henk Kleijer en Ger Tillekens de popmuziek in de jaren vijftig en zestig in relatie tot de leefwereld van de jongeren van die tijd. Popmuziek ging in die jaren meer en meer betekenis krijgen binnen het ontwerp van een moderne seculier romantische code.

In een algemeen slothoofdstuk filosofeert Henri Beunders over het belang van de media bij maatschappelijke verandering. Hij denkt dat dit belang wordt overschat. Zo zijn bij voorbeeld nieuwe media veelal juist een gevolg van veranderingen in de sociaal-culturele en economische context. Tot een evenwichtiger schatting van het veranderingspotentieel van de media komen we ook als we letten op de weinige echt belangrijke zaken in het leven. Wat is er, aldus de auteur, sinds de komst van bij voorbeeld radio (1919) en televisie (1951) veranderd aan geboorte en dood en aan wat daartussen ligt: aan het verlangen naar spanning en status enerzijds en naar veiligheid en liefde anderzijds.

Het zal duidelijk zijn geworden dat de bundel gevarieerd is naar onderwerp en kwaliteit. Oppervlakkige beschouwingen, verantwoorde betogen, leuke impressies en interessante onderzoekjes wisselen elkaar af. Zij hebben alle slechts gemeen dat zij de relatie tussen openbare communicatie en maatschappelijke verandering belichten. Een gemeenschappelijkheid die op abstract niveau ligt, wat tegelijkertijd de zwakte en de kracht van de bundel vormt. De zwakte omdat de onderdelen niet op elkaar aansluiten en het geheel daarvoor bij voorbeeld minder geschikt is om een overzicht van een bepaald (onderzoeks)gebied te krijgen. De kracht omdat het boek juist door die afwisseling van het begin tot het eind boeiend blijft en iedere bijdrage geheel los van de andere kan worden gelezen. Je hoeft het boek ook niet zo nodig van het begin tot het eind door te werken. Wat mij betreft mogen er meer van dergelijke bundels over openbare communicatie, media en maatschappelijke verandering verschijnen.

Leo van Snippenburg

Johan de Kievit, **Handelen en ruimte: Interactie tussen overheidsmaatregelen en maatschappelijk proces** (proefschrift). Thesis Publishers, Amsterdam 1993, 224 p.

De Kievit analyseert in zijn proefschrift een zestal beleidsprocessen in de gemeente Nijmegen in de periode 1960-1986, die betrekking hebben op de bouw van winkelcentra en op het nemen van parkeermaatregelen. De Kievit maakt hierbij gebruik van de handelingsgerichte benadering van planning. In deze 'Nijmeegse' benadering van planning staat niet de planningstheorie of -methodologie centraal, maar de planningspraktijk. Dit houdt in dat de aandacht vooral gericht is op de beleidsuitvoering en op de doorwerking van overheidsmaatregelen in de maatschappij. Ruimtelijke ontwikkelingen zijn de uitkomst van een wisselwerking tussen overheidsingrijpen en beslissingen en activiteiten van maatschappelijke actoren.

De Kievit wil met zijn studie het inzicht vergroten in de huidige planningspraktijk en in de condities die, beoogd of onbeoogd, bijdragen aan het welslagen of mislukken van het gevoerde beleid. Meer concreet formuleert hij vier vragen, die in twee clusters uiteenvallen. 1. Welke maatregelen worden door het Nijmeegse gemeentebestuur getroffen? Met welke argumentatie (handelingstheorie) worden de maatregelen verantwoord en welke effecten worden verwacht? 2. Wat zijn de feitelijke effecten van de maatregelen? En hoe zijn ze tot stand gekomen? In deze twee clusters die in de gevalsbeschrijvingen terugkeren als context- respectievelijk tijdsanalyse, herkennen we de twee centrale aandachtspunten van de handelingsgerichte benadering: de beleidsuitvoering en de doorwerking van het beleid in de maatschappij.

Na een inleidend hoofdstuk waarin de probleemstelling wordt geformuleerd, volgen in deel 1 (Theorie) achtereenvolgens een uiteenzetting van de 'handelingsgerichte benadering van planning' (H. 2), een algemene schets van het distributieplanologisch beleid en het parkeerbeleid in Nederland (H. 3) en een methodische verantwoording van het onderzoek (H. 4). Deel 2 (Empirie) vormt de hoofdmoot van het boek. Na een korte schets van de ruimtelijke ontwikkelingen en van het gemeentelijk beleid in Nijmegen (H. 5) volgt in hoofdstuk 6 de beschrijving van de bestudeerde zes beleidsprocessen. Twee hebben betrekking op de bouw van winkelcentra, de resterende vier betreffen parkeervoorzieningen en voetgangersgebieden in de Nijmeegse binnenstad. In een epiloog wordt kort ingegaan op drie recente verkeers- en parkeerproblemen. In deel 3 (Reflectie) worden tot slot het gemeentelijk beleid (H. 7) en het handelingsgerichte analysekader (H. 8) geëvalueerd.

Uit het onderzoek van De Kievit blijkt, zoals ook uit andere studies wel bekend is, dat waar het gemeentelijk beleid faalt zowel de gehanteerde argumenten (handelingstheorie) als de wijze van beleidsuitvoering een rol spelen. Voorts gaat De Kievit uitgebreid in op drie vormen van interactie en beïnvloeding die in zijn onderzoek optreden: coöperatie, overleg en beïnvloeding-op-afstand. In de eerste vorm is sprake van een zekere gelijkwaardigheid tussen overheid en maatschappelijke actoren, in de tweede en derde is sprake van eenzijdige beïnvloeding van maatschappelijke actoren door de overheid. In het tweede geval is nog wel sprake van overleg, maar deze heeft slechts een 'kosmetische' (legitimerende) functie. In het derde geval worden aan een amorfe doelgroep (parkeerders, consumenten) eenzijdig bepaalde maatregelen opgelegd.

De gelijktijdige aandacht voor beleidsuitvoering en beleidsdoorwerking in de maatschappij, acht ik een sterk punt van de handelingsgerichte benadering van planning. Concrete maatregelen en activiteiten worden in kaart gebracht (met de daarbij gehanteerde argumenten of handelingstheorie); vervolgens worden de effecten vastgesteld en wordt nagegaan welke rol de genomen maatregelen bij de totstandkoming van deze effecten hebben gespeeld. Uit de studie van De Kievit wordt echter ook duidelijk dat deze benadering nog maar beperkt is uitgewerkt en dat zij bepaalde inconsistenties bevat. Dat geldt bij voorbeeld voor het begrip handelingstheorie en voor de door De Kievit onderscheiden interactievormen.

Zonder hier al te diep op in te gaan kan worden gesteld dat het begrip handelingstheorie door De Kievit op twee manieren wordt gehanteerd die mijns inziens strijdig zijn: als de beleidsinhoudelijke en de politiek-strategische overwegingen die de *afzonderlijke* actoren hanteren bij het ondernemen van activiteiten en als *de* handelingstheorie van het gemeentebestuur. In het laatste geval gaat het om een constructie op een hoger aggregatieniveau (de gemeente), die niet meer de beweegredenen van de afzonderlijke betrokkenen weergeeft, maar hooguit een weergave kan zijn van officiële en 'collectieve' doelen en overwegingen. Een bijkomend probleem is dat de weergave van de argumenten van de afzonderlijke actoren in de gevalsbeschrijvingen enigszins fragmentarisch en onevenwichtig is. De handelingstheorieën van de betrokkenen komen daardoor niet echt goed uit de verf.

Het onderscheiden van een drietal interactie- en beïnvloedingsmogelijkheden is nuttig en verhelderend. De theoretische onderbouwing ervan vertoont echter mankementen. De Kievit toont zich hier ook zelf ambivalent en onzeker, bij voorbeeld waar hij bij de interactievorm 'overleg' eerst de nadruk legt op de eenzijdige afhankelijkheid van maatschappelijke actoren ten opzichte van de overheid, maar vervolgens stelt dat er eigenlijk sprake is van wederzijdse afhankelijkheid! Het verschil met de interactievorm 'coöperatie' wordt hierdoor onduidelijk. Wat ontbreekt is een analyse van de precieze aard van de wederzijdse afhankelijkheidsrelaties tussen de actoren in de onderzochte beleidsprocessen.

De handelingsgerichte benadering van planning lijkt me nuttig en aantrekkelijk. Toch constateer ik ook dat zij in de uitwerking die door De Kievit is gekozen gekenmerkt wordt door een zekere ambivalentie. Enerzijds worden ruimtelijke ontwikkelingen gezien als het resultaat van het handelen van overheid en maatschappelijke actoren samen, anderzijds blijken in het onderzoek de doeleinden en overwegingen van de overheid als doorslaggevend te worden opgevat (b.v. p. 186). Daarmee dreigen de argumenten en handelingen van maatschappelijke actoren echter niet langer in hun eigen recht, maar slechts vanuit de optiek van de overheid te worden geanalyseerd en gewaardeerd.

H. van Goor